

India gazdasági fejlődése a reformok után: eredmények, veszélyek, kilátások

India's Economic Development After the Reforms: Achievements, Threats, Prospects

Székeley-Doby András

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2022.4.4

Összefoglaló: Az 1991-es reformokat követően India gazdasági teljesítménye látványosan javult. A gazdaság motorjává a szoftveripar és az IT-szolgáltatások váltak, a szegénység csökkent, a szociális mutatók a korábbi évtizedekhez képest sokkal kedvezőbbekké váltak. A tanulmány arra keres választ, hogy hosszú távon is fenntartható-e a gyors növekedés, és ha igen, milyen feltételek mellett. Lehetséges-e az ipar helyett elsősorban a szolgáltatásokra, a nagyszámú, olcsó munkaerő helyett pedig a szintén olcsó, de viszonylag szűkösen rendelkezésre álló, magasan képzett munkaerőre támaszkodni? Elméleti megfontolások és összehasonlító adatok egyaránt azt mutatják, bármennyire kiválóan teljesít is India a szolgáltatások terén, hosszú távon nem kerülheti meg a hagyományos szakosodási mintákat. A sikeres felzárkózás érdekében a mezőgazdaság gyors modernizációja mellett elsősorban azon munkaerő-intenzív ágazatait lenne érdemes fejlesztenie, amelyek nemzetközileg is versenyképesek lehetnek (és magukkal húzhatnak további iparágakat), javítania kellene a fizikai infrastruktúra állapotán, valamint vissza kell szorítania a korábbi időszak fejlődését aláásó, mind a mai napig jelen lévő korrupciót.

Kulcsszavak: India, gazdasági fejlődés, reformok, felzárkózás, politikai gazdaságtan

Abstract: *India's economic performance has been substantially improved after the reforms in 1991. The software industry and IT-services have become the main engine of growth, poverty rates have declined, social indicators have been improved dramatically. The paper seeks answer to the questions: Are current growth rates sustainable in the long run, and if yes, under which conditions? Is it possible to rely on services instead of industry, and on highly skilled but*

relatively scarce labor instead of a large-scale, cheap, unskilled labor force? Theoretical considerations along with comparative data show that despite huge successes in the services sector India cannot bypass traditional specialization patterns in the long run. For a successful catching-up process the country should rapidly modernize agriculture, develop labor-intensive industries with excellent prospects of attaining competitiveness in international markets, improve physical infrastructure, and restrain existing corruption which has seriously hampered growth in the previous decades.

Keywords: *India, economic development, reforms, catching-up process, political economy*

Bevezetés

A függetlenség elnyerését követő 75 év alatt India gazdasági tekintetben komoly fejlődésen ment keresztül. Bár nem tartozik azon államok közé, amelyek a szegénységből kitorve egyenesen a leggazdagabbak között tudhatták magukat, nagyon sok országot maga mögött hagyott. A dél-ázsiai szubkontinens teljesítménye igen változatos képet mutat: nekilódulások és megtorpanások kísérték – viszont sem olyan súlyos krízisek, sem olyan kimagasló eredmények nem jellemezték, mint például Kínáét. A lassú, de biztos növekedést (Kohli, 2004) csak az 1990-es évektől váltotta fel egy gyorsabb ütemű fejlődés, amely sokak szemében India felvirágzásának a kezdetét jelentette. Kétségtelen tény, hogy az 1991-es reformokat követően az ország egy új fejlődési pályára állt, éves növekedése átlagosan is megközelítette a 6 százalékot, sőt volt olyan időszak, amikor képes volt megelőzni még a nagy vetélytársat, Kínát is. Nemcsak visszatért a világgazdaság vérkeringésébe, de egyből uralkodóvá is vált egy olyan területen, amely teljes mértékben megfelel az adottságainak és a kihasználásra váró előnyeinek. Az üzleti és az infokommunikációs szolgáltatások (szoftverek) exportja az utóbbi évtizedek növekedésének a fő motorjává, az indiai gazdaság pedig tágabb értelemben a nemzetközi kihelyezések legfontosabb célpontjává vált.

A hagyományos felfogás szerint a modernizáció egyik alapfeltétele az iparosítás. Legyen szó Kelet-Európáról, Latin-Amerikáról, Kelet- vagy Dél-Ázsiáról, az elmaradottság felszámolása mindig a gyors (gyakran erőltetett) iparosítás révén ment/megy végbe, különös figyelemmel a nehézipari bázis kialakításának. Ez utóbbi ugyanis megteremti más iparágak fejlesztésének a lehetőségét, ugyanakkor nem igényel nagy tömegű ipari munkaerőt, amely a fejlődés kezdeti szakaszában általában nem is áll rendelkezésre. A szűk keresztmetszetet ebben a szakaszban a tőke és a technológia hiánya jelenti (lásd például: Gerschenkron, 1962). Az ipari fejlődés előrehaladtával aztán egyre sürgetőbb feladattá válik a mezőgazdaság modernizációja is. A gyorsan bővülő, munkaerő-igényes könnyűipari ágazatokban az olcsó munkaerő iránti igény fokozódása egyre erősebb szívóhatással bír az agrárnépelességre, azonban az csak úgy elégíthető ki, ha az utóbbiban megfelelő mennyiségű „fölös” munkaerő áll rendelkezésre (Lewis, 1954). Ehhez viszont az agrárszektor modernizációjára, ezzel párhuzamosan pedig a hagyományos vidéki struktúrák, intézményi kötelékek felszámolására van szükség. Megfigyelhető, hogy a fejlődés első lépését a sikeresen felzárkózó kelet-ázsiai gazdaságok mindegyikében a földosztás és a mezőgazdasági termelés átalakítása jelentette.

Függetlenné válása után India részben más utat követett, a fejlődési sajátosságai sok tekintetben eltértek a fenti mintától. Az agrárszektorban elmaradt mind a múlttal való szakítás (Moore, 1966), mind a termelés átfogó modernizációja, az iparosítás során pedig a könnyűipar háttérbe szorult. Éppen ezért, amikor az 1991-es reformok hatására nyitni kezdett a világ felé, a gazdasági szerkezete és az intézményei kevéssé voltak kompatibilisek a növekedés felgyorsításának az előzőekben felvázolt feltételeivel. Minthogy az exportra épülő stratégia a munkaerő-igényes ágazatok viszonylagos fejletlensége miatt a feldolgozóiparban korlátokba ütközött, India a szolgáltatások és a nemzetközi kihelyezések felé fordult: a gyors növekedése motorja az új keletű szolgáltatás- és szoftverexportja lett. Meg lehet-e azonban kerülni (vagy legalábbis el lehet-e odázni) azokat a (szükségesnek vélt) szerkezeti változásokat, amelyek máshol a sikeres felzárkózás zálogát

jelentették? Lehetséges-e a modernizációt az ipar helyett a szolgáltatások (azon belül is elsősorban a szolgáltatásexport) dinamikus bővülésére alapozni? Átveheti-e a könnyűipar a szolgáltatások jelenlegi húzóágazati szerepét a felzárkózás későbbi szakaszában is? Vagy Indiának is előbb-utóbb vissza kell térnie a fejlesztő államok (Johnson, 1982; Amsden, 1989; Wade, 1990; Evans, 1995; Herring, 1999) hagyományos receptjéhez: exportoffenzíva a dinamikusan bővülő munkaerő-igényes ágazatokban, azzal párhuzamosan pedig az egyre nagyobb hozzáadott értéket termelő iparágak fokozatos fejlesztése, protekcionista védelem mellett? A dolgozat ezekre a kérdésekre keresi a választ, India reformok utáni gazdasági teljesítményét a középpontba állítva.

A következő rész áttekintést ad a reformokhoz vezető folyamatok legfőbb állomásairól, és bemutatja India függetlenség utáni gazdasági fejlődésének a máig meghatározó társadalmi, strukturális és intézményi sajátosságait. Ezek után a figyelem a közelmúlt folyamataira irányul. A szerző a Világbank adatai (*The World Bank*, 2022) felhasználásával értékeli, hogy milyen hatással voltak a reformok az ország gazdasági teljesítményének a látványos javulására, milyen szerkezeti változások kísérték a reformokat, és milyen hasonlóságok, illetve különbségek mutathatók ki a sikeres felzárkózást végrehajtó kelet-ázsiai fejlesztő államok, valamint Kína teljesítményéhez képest. Bemutatja, hol tart ma India a felzárkózás folyamatában, milyen alternatív utat választott a növekedés felgyorsítása érdekében, illetve milyen feladatai maradtak a felzárkózás folytatása tekintetében. Az utolsó rész azokkal a kihívásokkal és nehézségekkel foglalkozik, amelyekkel Indiának szembe kell néznie az elkövetkező évtizedekben. Látni fogjuk, hogy a nehézségek a legtöbbször nem új keletűek, hanem épp ellenkezőleg, a korábbi fejlődési út sajátosságaiból következő adottságként értelmezhetők, amelyek felszámolása pontosan emiatt rendkívül nehéz. A dolgozat néhány, a gazdasági fejlődéssel kapcsolatos általános gondolatmal záródik, amelyek kapcsán lehetővé válik India elmúlt évtizedekbeli teljesítményének, sikereinek és kudarcainak, valamint a jövő legfontosabb kihívásainak a hosszabb távú perspektívából történő értékelése.

A reformokig vezető út

A gyors gazdasági növekedés elérése rendkívül fontos minden fejlődő ország számára. Ennek ellenére a különböző korlátok, hátráltató tényezők és akadályok vagy épp a múlt kényszerei és béklyói a legtöbbször nehezzé és fájdalmassá teszik e folyamatot, még akkor is, ha az azok legyőzésére irányuló akarat és az elszántság megvan a vezetőkben. Nem volt ez másképp a függetlenség elnyerése után Indiában sem, ahol az Indiai Nemzeti Kongresszus (*Indian National Congress*, INC) párt vezetői, élükön Dzsaváharlál Nehruval, az önállóvá vált állam felemelkedésén munkálkodtak. Az egyik legfontosabb nehézség természetesen a tőkehiány volt, amelynek az enyhítését leginkább csak külső források igénybevételel remélhették. Már a kezdetektől fogva érkeztek segélyek a Szovjetunióból és az Amerikai Egyesült Államokból, és hamarosan megindult a hitelek végeláthatatlan beáramlása is. Az 1950-es/60-as években kedvező kamatozású, rendkívül vonzó hitelek álltak a fejlődő országok rendelkezésére, amelyek korlátlan igénybevétele azonban a külső eladósodottság gyors ütemű emelkedéséhez vezetett. Hosszabb távon a hitelek visszafizetéséhez megfelelő mennyiségű valutára lett volna szükség, amelyet elsősorban a világpiaci integrációval és az export bővítésével lehetett volna előteremteni. A sikeresen felzárkózó országok mindegyike – Indiához hasonlóan – fontos stratégiai eszköznek tekintette az importhelyettesítést, ám a valutatartalékaik bővítését és az ahhoz szükséges exportoffenzívát szintén gyakran alkalmazták a felzárkózás során. India viszont nem nyitott a világpiac felé, hanem befelé fordult, és az importhelyettesítést a nagyléptékű, szocialista jellegű gazdasági tervzéssel ötvözte.

A szovjet típusú tervgazdaság teljes körű átvétele azonban az ország adottságai miatt nem került napirendre. A mezőgazdaság kollektivizálása sem ideológiai, sem politikai szempontból nem volt kívánatos, ugyanígy a nehézségek, sőt a megvalósítás lehetetlensége miatt a kis- és a háziiparban is megmaradt a magántulajdon dominanciája. A bányászat és a nehézipar viszont állami ellenőrzés alá került, ami

megalapozta az állam és az olyan nagyvállalatok, mint például a Tata egymásrautaltságát és összefonódását. Az indiai állam stratégiája akkoriban három pilléren nyugodott: 1. befelé fordulás; 2. szocialista elkötelezettség; 3. a piaccal szembeni ellenszenv (Reynolds, 1985). A grandiózus állami beruházások gyorsan felemésztették a szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokat, miközben egyáltalán nem voltak képesek növelni a termelés hatékonyságát. A helyzetet tovább nehezítette a hírhedt „engedélyezési rendszer”, amely szinte minden gazdasági tevékenységet különböző engedélyekhez kötött, ami előrevetítette a még ma is tapasztalható túlbürokratizált, korrupciótól terhes rendszert. A hitelbőség által életre hívott, világpiaci alkalmazkodási kényszerek nélkül kiépült indiai ipar a hatvanas évek közepétől a kifulladás jeleit kezdte mutatni, és amikor a hitelbőséget felváltotta a hitelszűke, az emelkedő kamatok egyre kedvezőtlenebb – már-már tarthatatlan – helyzetbe sodorták a központi költségvetést. A súlyos aszályokkal is nehezített időszak végül a hetvenes évek sorozatos makrogazdasági válságaiban csúcsosodott ki, amelyek csak azért nem okoztak még súlyosabb helyzetet, mert a „zöld forradalom” vívmányai akkoriban kezdték éreztetni a hatásukat Indiában.

A krónikus tökehiány egyik fő oka az alacsony megtakarítási ráta volt. Fejlődő országok esetében nyilván nehéz rábírnai a szegény, létminimum közelében élő háztartásokat, hogy takarítsanak meg többet, miközben a napjaikat legtöbbször a létfenntartásért vívott kemény küzdelem tölti ki. Ezért fordultak ezek az országok gyakran a külső segítség és a sorozatos hitelfelvételek irányába, hogy a szegénységük ellenére is megindíthassák az iparosítást és a modernizációt.

Nem meglepő tehát, hogy a – még hitelekkel megtámogatott – beruházási arány is csupán 1961-re érte el a 15 százalékot, de az sem, hogy abban az évben a dél-koreai is csak alig több mint 11 százalékot tett ki. Ott azonban épp akkor ragadta magához a hatalmat a Pak Csong Hi, s az új, autoriter rezsím keménykezű politikája révén 1968-ra már 26 százalék fölé emelkedett a mutató. Kínában ugyanakkor – a kommunista párt ellentmondást nem tűrő, diktatórikus módszerei következtében – 30 százalék feletti beruházási rátát sikerült elérni, ami

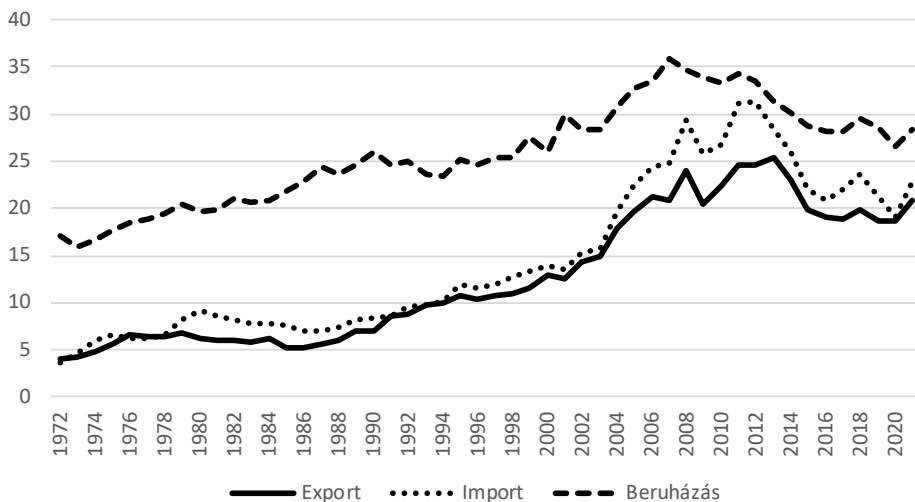
jóval gyorsabb növekedést tett lehetővé, és teret adott az erőltetett iparosításnak. Nem nehéz észrevenni azt az összefüggést, hogy az erős, központosított politikai hatalom lényegesen könnyebben képes magas beruházási rátát elérni, mint egy különböző érdekek és csoportok által korlátozott, alapvetően megosztott, a választók felé felelősséggel tartozó demokratikus kormányzat. Ki szavazna olyan pártra, amely a fogyasztás visszaszorítását célozza az amúgy is igen szegény tömegek körében? A diktatórikus módszerek ugyanakkor komoly veszélyeket is rejtnek magukban. Nem lehet ugyanis pontosan kiszámítani, meddig mehet el a vezetés a szegény (lényegében paraszti) tömegek jövedelemének a megsarcolásában, különösen akkor, ha közben információhiány és a valódi adatok eltitkolásának a kényszere nehezíti a tisztánlátást. Ilyenkor gyakran fordulnak elő olyan kiszámíthatatlan következmények, mint a világtörténelem legnagyobb humanitárius katasztrófájaként számon tartott, 1959 és 1961 közötti nagy kínai éhínség, amely a becslések szerint több mint 30 millió áldozatot követelt. Hasonló események – ahogy arra Amartya Sen Nobel-díjas közgazdász a magyarul is megjelent művében rámutat – demokratikus körülmények között sosem fordulhatnak elő (Sen, 2003).

Amint az a World Development Indicators adatai alapján készült 1. ábrán látható, az 1980-as évek elejére az indiai beruházási arány elérte a 20, 1990-re pedig a 25 százalékot, ami már elegendőnek bizonyult a gyorsuló növekedés fenntartásához. Erre égető szükség is volt, mivel az úgynevezett „hindu növekedési ráta” (1951–1965 között 4,1, 1965–1981 között pedig mindössze 3,2 százalékos évi átlagos növekedési ütem) súlyos csalódást okozott mindenkinek. A nyolcvanas évek közepétől kezdve viszont egyre több reformot hajtottak végre: fokozatosan enyhülni kezdett az engedélyezési rendszer, miközben megindult egy lassú külgazdasági nyitás, ami végül a növekedés felgyorsulásához vezetett. A fő gond azonban továbbra is az volt, hogy a szükséges források jórészt külföldi hitelek formájában érkeztek az országba, s ezzel hozzájárultak a további eladósodáshoz, amely az 1991-es makrogazdasági válságban csúcsosodott ki. Akkorra a folyó fizetési mérleg hiánya GDP-arányosan elérte a 3,4, a költségvetési deficit pedig

a 10 százalékot. A kiadások fenntarthatatlannak bizonyultak, így India végül a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank segítségét kérte (Székely-Doby, 2004).

1. ábra¹

GDP-arányos export és import, valamint a beruházási ráta Indiában, 1972–2021 (százalék)

Olyan alapvető változásokat vezettek be, mint az árfolyam-liberalizáció, a rúpia 18 százalékos leértékelése a dollárral szemben, a folyó fizetési mérleg fokozatos konvertibilissé tétele (ez 1994-re ment teljesen végbe), a külkereskedelem liberalizálása – jelentős vámcsökkentésekkel – és az engedélyezési rendszer megszüntetése a legtöbb termék esetében (kivéve a hadiipart, az atomenergiát, a narkotikumokat, az alkohol- és dohánytermékeket). Szabaddá vált az út a külföldi befektetők előtt, csupán a kiskereskedelemre, az atomenergiára és a szerencsejátékokra vonatkozóan maradtak fenn a tiltások. Annak a hátterében, hogy 1991-ben India látszatreformok helyett valódi áttörést hozó, mélyreható intézményi változtatásokat vezetett be, három fontos tényező állt:

¹ Az adatok forrása: *The World Bank*, 2022.

- a vezetés részéről a reformok iránt mutatkozó erős politikai akarat és elkötelezettség;
- a köreikben érvényesülő technokrata szemlélet;
- szoros – gyakran baráti – kapcsolataik a vezető nyugati országokkal és a nemzetközi pénzügyi rendszer legfontosabb szervezeteivel.

A vezetés legfőbb célja a nemzetközi versenyképesség erősítése volt az olyan területeken, mint az informatika vagy a gyógyszeripar. Az is hozzájárult a reformok belföldi támogatásához, hogy egyre több szereplő igényelte az alacsony vámokat, elsősorban azért, mert erősen függtek a kulcsfontosságú importtermékektől.

A reformok eredményeképpen India sokkal nyitottabbá vált, mint előtte bármikor: a 2000-es évek közepére az export és az import összege (azaz az ország nyitottsága) GDP-arányosan meghaladta a 45 százalékot (lásd 1. ábra). Összehasonlításképpen: a hetvenes évek elejéig ez a mutató 10 százalék alatt volt, de még a reformok kezdetén is jócskán elmaradt a 20 százaléktól. A liberalizáció lényegében felszámolta a külföldi tőkebefektetések előtt tornyosuló akadályokat, megindult a tőkebeáramlás Indiába. Csökkent a pénzügyi szektor lemaradása is, ugrásszerűen bővültek a szolgáltatások (különösen a szolgáltatás-, és azon belül is a szoftverexport), mindennek következtében az ország a nemzetközi kiszervezések (*outsourcing*) fő célpontjává vált. Ezzel egy időben a szoftveripar és különösen a szoftverexport a rendkívül dinamikus bővülésének köszönhetően az egész gazdaság húzóágazata lett. A politikusok és a szakértők egyaránt optimisták voltak: úgy vélték, a korábban csak lassan fejlődött ország hamarosan a világgazdaság motorjává válik, és Kína példáját követve, gyors és látványos felzárkózást hajt végre, miközben az is nyilvánvaló volt számukra, hogy ennek eléréséhez fel kell számolnia a tartósan jelen lévő szerkezeti és intézményi gyengeségeket.

Gazdasági fejlődés a reformokat követően

Ha a kínai növekedési ütemet nem is sikerült megközelítenie Indiának, a világgazdaság egyik leggyorsabban bővülő gazdaságává vált. A korábbi 3–4 százalékos mutatókat végleg maga mögött hagyta: a reformokat követően a növekedési ütem éves átlagban is megközelítette a 6 százalékot (többször elérte a 8-at is). A 2. ábrán világosan látszik a hetvenes–nyolcvanas évekéhez képest emelkedő trend. A Covid-válság idején kívül némileg sikerült a kilengéseket is csillapítani, amit jól mutat, hogy 1992 és 2019 között csupán egy alkalommal (a 2007–2008-as válság hatására) csökkent 3,5 százalék alá az ütem. India növekedése tehát új lendületet kapott az 1991-es reformok óta, és az ezredforduló követő időszak még kiválóbb eredményei arra engedtek következtetni, hogy akár a 10 százalékos átlagos növekedési ütem elérése sem lehetetlen (a kilencvenes években az 5,6, az ezredforduló utáni évtizedben pedig már 6,8 százalék volt). A sorozatos válságok azonban Indiát sem hagyták érintetlenül, és a 2010-es évekre (egészen 2021-ig) az átlagos bővülés üteme visszaesett 5,5 százalék körüli értékre. Mire elég mindez? Milyen kilátásai lehetnek a világ legnépesebb országának a szegénység visszaszorítása és egy modern, prosperáló gazdaság kiépítése tekintetében? Végül, megvan-e annak a lehetősége, hogy Indiában is tartósan megjelenjenek a Kínában megszokott 8–10 százalékos növekedési ütemek?

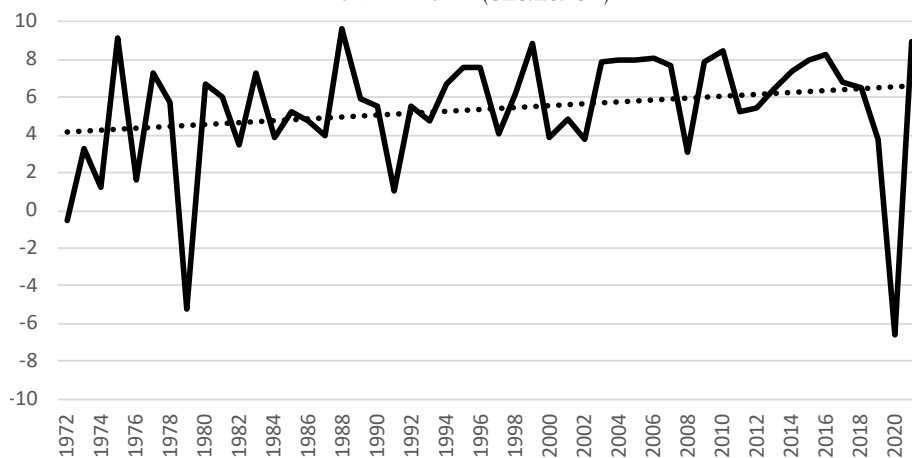
Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ kapjunk, a makrogazdasági adatok mellett egyéb – társadalmi és szerkezeti – jellemzőket is meg kell vizsgálnunk. Mindenekelőtt tekintetbe kell vennünk a népesség növekedési ütemét, amely az elmúlt évtizedekben látványosan visszaesett. A hetvenes években még jócskán meghaladta az évi 2 százalékot, de még a reformok idején is afelett volt. 2008-ra azonban már 1,5 százalékra mérséklődött, 2020-ra pedig 1 százalék alá süllyedt. Ezek az eredmények mindenekelőtt a termékenységi ráta erőteljes csökkenésének köszönhetőek. India kapcsán hagyományosan mindenkinek a rendkívül gyors népességnövekedés jut eszébe, azaz a magas termékenységi ráta. Valóban, 1978-ig a nők átlagosan több

mint öt gyereket szültek, és a ráta egészen 2003-ig három felett volt. Azóta azonban gyors csökkenés következett be, és mára 2.2 alá süllyedt a mutató. Ez azt jelenti, hogy népességarányosan manapság már Indiában sem születik több gyerek, mint például Argentínában vagy Dél-Afrikában, és a termékenységi ráta immár a világszinten alatti van.

2. ábra²

Éves növekedési ütem és a növekedés hosszú távú trendje Indiában, 1972–2021 (százalék)

A népességnövekedés üteme természetesen alapvetően befolyásolja az egy főre jutó jövedelmet. A World Development Indicators adatai szerint³ India a 2.170 dolláros értékével a közepes jövedelmű országok alsó csoportjában foglal helyet (*lower-middle income*), többek között Mongólia, Tunézia és Bolívia társaságában. Vásárlóerőparitáson számolva India nem éri el a nagy vetélytárs, Kína egy főre jutó GDP-jének a 40, azaz a magyarénak a 20, az USA-énak pedig valamivel több mint 10 százalékát. A 3. ábrán jól látható a népmozgalmi adatok (azaz a népesség) gyors változásának a hatása. Miközben a gazdasági bővülési üteme nem sokat változott a vizsgált időszakban,

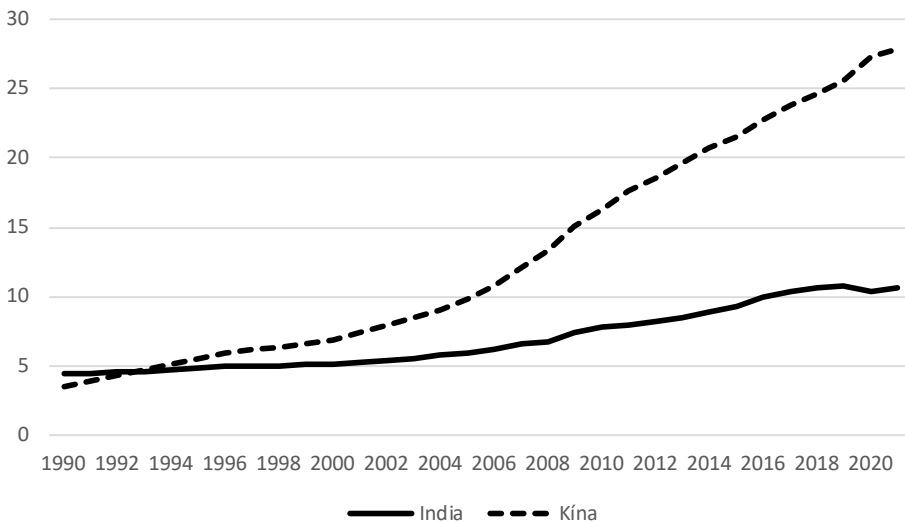
2 Az adatok forrása: *The World Bank*, 2022.

3 Egy főre jutó GNI amerikai dollárban, Atlas-módszer szerinti árfolyamon számítva.

a népesség növekedési ütemének visszaesése a 2000-es évektől kezdődően új lendületet adott az egy főre jutó jövedelem emelkedésének. India jelenleg azon a szinten áll, ahol Kína valamikor a 2000-es évek közepén tartott, ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk azt a különbséget, hogy a két ország növekedésének a dinamikája igen eltérő: a kínai gazdaság akkoriban átlagosan 10 százalékkal bővült évente, míg India jelenleg „csupán” 6 százalék körüli eredményt tud felmutatni.

3. ábra⁴

Kína és India egy főre jutó GDP-jének alakulása az USA megfelelő értékének százalékában, 1990–2021
(egy főre jutó GDP, PPP, konstans 2017-es nemzetközi dollárban számolva)

A fejlődés és a modernizáció természetesen nemcsak tartós gazdasági növekedést feltételez, hanem általában alapvető szerkezeti átalakulással is együtt jár. Az iparosításhoz szükséges munkaerő-utánpótlást az egyre hatékonyabbá váló mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő biztosítja, s ennek következtében a foglalkoztatottsági szerkezet átalakul. Az agrárnépesség csökkenése és a városba vándorló

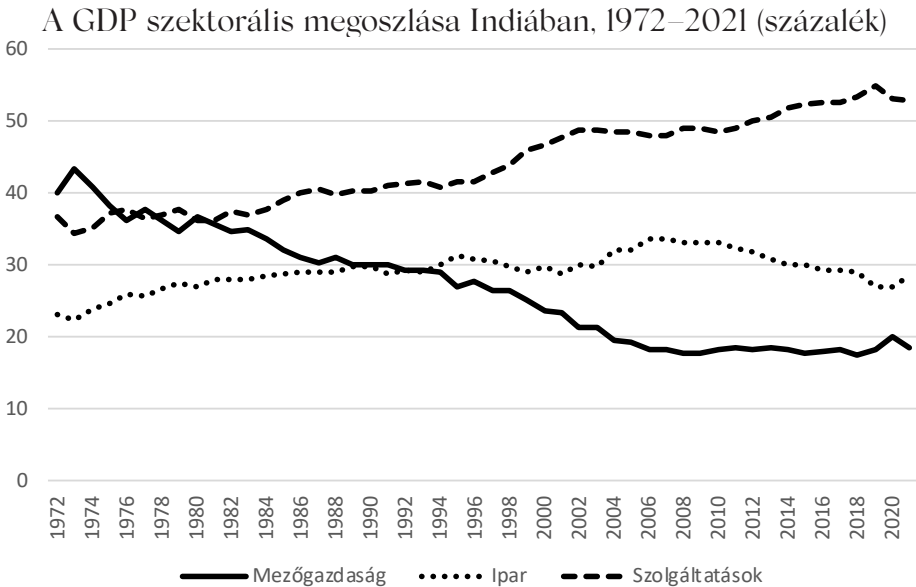
4 Az adatok forrása: *The World Bank*, 2022.

ipari munkaerő növekedése egy ország iparosodásának a csillogó jele. Kevésbé egyértelmű a szolgáltatások szerepe, hiszen ebben a szektorban dolgozhatnak képzetlen, létminimum közelében élő tömegek éppúgy, mint képzett, modern szolgáltatásokat végző, jól kereső munkavállalók. Indiában a reformok kezdetén a foglalkoztatottak 63 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, 15 százalékuk az iparban és 22 százalékuk a szolgáltatások terén. Napjainkra a mezőgazdaságban dolgozók részaránya jelentősen csökkent, de még mindig 43 százalékot tesz ki, miközben a szolgáltató szektorban dolgozóké 32, az ipari munkaerőé pedig 25 százalékra nőtt. Az összehasonlítás kedvéért, ugyanezek az arányok Kínában: 25 (mezőgazdaság), 28 (ipar) és 47 százalék (szolgáltatások). Jól látható, hogy a szerkezeti átalakulás szempontjából Kína egy sokkal fejlettebb ország képét mutatja, ami nyilván nem meglepő, hiszen jócskán megelőzi Indiát az iparosítás folyamatában.

Ami a szektorális GDP-adatokat illeti, ezen a téren is szembevetendő a mezőgazdaság jelentős részaránya. A 4. ábra tanúsága szerint a reformok kezdete óta a szektor által hozzáadott érték 30-ról 18 százalékra csökkent ugyan, de ez még mindig igen magasnak számít. Kínában például már csak mindössze 7 százalék ez az adat, miközben az ipar részaránya 39, az indiai pedig 29 százalék. Mindebből következik, hogy a szolgáltatások aránya 1991 óta 41-ről 53 százalékra nőtt az országban. Különösen érdekes az a tény, hogy az ipar súlya a reformok kezdete óta nem változott a GDP-ben. Az indiai ipar viszonylagos gyengesége olyan szerkezeti probléma, amely az egész modernizációs erőfeszítés egyik leggyengébb pontja. Sokszor és sokakban merült fel a kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán úgy eljutni a modernizáció egy magasabb fokára, hogy a fejlődést elsősorban a szolgáltatásokra alapozza az ország, miközben az ipar csupán kisebb szerepet játszik benne. India fejlődése látszólag megerősíti ezt a feltételezést, ám nem szabad elfelejtenünk, hogy az ország a felzárkózás folyamatának még csak a kezdetén tart. Ez a dolgot inkább amellől érvel, hogy az ipar jelentős mértékű fejlesztése nélkül nincs valódi esély arra, hogy India belátható időn belül a kínaihoz hasonló fejlődési pályát fusson be.

4. ábra⁵

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy az iparosítás folyamatában fontos lépés az olyan munkaerő-igényes iparágak fejlesztése, amelyek ki tudják használni az adott ország olcsó munkaerejében rejlő lehetőségeket, és a nemzetközi versenyelőny birtokában dinamikus növekedésre képesek. Minden sikeresen felzárkózó gazdaságban döntő jelentőséggel bírt a textilipar és/vagy más munkaerő-igényes könnyűipari ágazatok felfutása, illetve az általuk generált valutabevétel. Érdekes módon India, amely pedig a textilipar hagyományos fellegvára, nem áll jól e területen. Az ország GDP-jének mindössze 1,4 százalékát teszi ki a textil- és ruhaipar, miközben 1980-ban 3,6, de még 1990-ben is 2,5 százalék volt az iparág súlya. Különösen is gyengének tűnnek ezek az adatok, ha hozzátesszük, hogy a jóval fejlettebb (és már lényegesen drágább munkaerőt alkalmazó) Kínában az ágazat részaránya még manapság is eléri a 2,6 százalékot. India más munkaerő-igényes iparágak tekintetében sem áll jól: sem az összeszerelésen alapuló ágazatok, sem az egyszerű háztartási gépek vagy közlekedési

5 Az adatok forrása: *The World Bank*, 2022.

eszközök gyártása nem képes fontos tényezővé válni, miközben a fejlődés korai szakaszában (azaz olyan fejlettségi szinten, amelyen most India áll) ezek a területek jelentették a kitörés lehetőségét a kelet-ázsiai fejlesztő államok számára. Azok a gazdaságok sikeresen használták ki az olcsó munkaerő formájában megjelenő előnyeiket, és a versenyképességük révén fontos világgazdasági szereplőkké váltak, és jelentős külkereskedelmi többletre tettek szert. Később megvizsgáljuk, mi lehet az oka annak, hogy India egyelőre nem képes megismételni az ő sikertörténetüket.

A könnyűipar húzóágazati szerepét Indiában már régóta a szolgáltatások, azon belül is az infokommunikációs szolgáltatások játsszák. Ez utóbbiak súlya a GDP-ben meghaladja a 6 százalékot, s annak több mint a fele (a GDP 3,8 százaléka) exportra megy. Úgy tűnik tehát, hogy alapvetően helytálló az a megjegyzés, miszerint Kína a világ műhelye, India pedig a világ irodája. Ha azonban kicsit közelebbről is megvizsgáljuk a kérdést, és figyelembe vesszük a hosszabb távú trendeket is, rögtön szembe ötlük az a tény, hogy mind a teljes szektor, mind a szektorból származó export súlya a GDP-n belül mintegy tizenöt éve változatlan. Más szóval: az infokommunikációs szolgáltatások nem nőnek gyorsabban az indiai GDP-nél. Tíz-tizenöt évvel ezelőtt a kilátások még sokkal fényesebbek voltak. A 2000-es években az iparág átlagos éves növekedési üteme meghaladta a 25 százalékot, és a teljesítménye már 2010-re átlépte a GDP 6 százalékát. Optimista becslések akkoriban nem tartották kizártnak, hogy a szektor bővülése hasonlóan gyors marad a jövőben is, és a 2020-as évekbe meghaladhatja akár a GDP 20 százalékát, az ott foglalkoztatottak száma pedig a 6 millió főt, s így az IT-szektor lenne a legfontosabb exportágazat. Ezek az álmok azonban nem váltak valóra, és bár továbbra is gyorsan bővül a szektor, úgy tűnik, nincs benne annyi tartalék, amennyi szükséges lenne ahhoz, hogy hosszabb távon is az indiai gazdaság motorjaként működhessen. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az országnak a kihelyezéseken alapuló szolgáltatásexportja jelentéktelen lenne, épp ellenkezőleg: India közel 60 százalékos részesedésével a globális piac legnagyobb szereplője e területen. A probléma az, hogy

ez a szektor mind a kereslet, mind a kínálat oldaláról korlátos, és mint ilyen, nem képes eljátszani azt a húzószerepet, amellyel hagyományosan a munkaerő-igényes iparágak bírtak a legsikeresebb feltörekvő gazdaságokban.

Kihívások

Az indiai gazdaság vitathatatlanul az új évezred meghatározó szereplője lesz. Pusztán a mérete alapján is erre a következtetésre juthatnánk, ám az utóbbi évtizedekben megmutatkozó stabil növekedése még inkább erre predesztinálja. Közepesen fejlett országgént és a világ legnagyobb népességével minden bizonnyal egyre aktívabb résztvevője lesz a világgazdaságnak. A növekvő befolyását valójában csak Kínáéval lehet majd összehasonlítani, és mi – itt, Európában – jobban tesszük, ha megtanulunk együtt élni a 21. század realitásaival. Persze nem félünk kell Indiától (mint ahogy Kínától sem), hanem leginkább megismerni és megérteni a gazdasági és a politikai rendszere működés módját, a legfontosabb stratégiai céljait, valamint a sajátosságait meghatározó társadalmi és történelmi mintákat. A dolgozat előző két fejezete áttekintette India útját a reformokig, és bemutatta, hogy a reformok milyen hatással voltak a gazdaság szerkezetére és teljesítményére. Ebben a fejezetben igyekszem bemutatni azokat a veszélyeket és nehézségeket, amelyek az utóbbi szempontjából a jövőben komoly kihívást jelenthetnek. Mindenekelőtt azokra az intézményi és szerkezeti jellemzőkre fókuszálok, amelyek hosszú távon hatnak, és jelentős mértékben befolyásolják a szubkontinens fejlődési pályáját.

India számára hagyományosan komoly kihívást jelent a mezőgazdaság. Nemcsak a termelés hatékonyságában mutatkozó lemaradás szembetűnő, hanem a vidéki népesség körében máig megmutatkozó tömeges szegénység, kirekesztettség és kilátástalanság is.⁶ Igaz, a hasonló problémák a városi szegénység esetében is súlyosak lehetnek, a vidéki nehézségek azonban rendszerszintűek és sokkal nehezebben orvosolhatók. A függetlenség kivívása után az egyik legfőbb prioritás

6 A vidéki öngyilkosságokról lásd például: Das, 2021.

a szegénység mielőbbi felszámolása volt, különösen az ország lakosságának akkoriban a döntő többségét kitevő falusi népesség körében. A demokratikus viszonyok megszilárdulása azonban, sajnos, nem járt együtt a hagyományos földtulajdonrendszer és az azzal együtt járó függőségi viszonyok felszámolásával.

Számos reformot végrehajtottak ugyan, az alapvetően hierarchikus, kasztokon alapuló társadalmi szerkezet azonban megmaradt. A *zamindár* (adószedő földtulajdonos) réteg megszüntetése csupán enyhített a függőségen, a földjüket bérbeadó nagybirtokosok továbbra is domináns pozícióban maradtak (Harriss, 2013). A legnagyobb probléma az volt, hogy a társadalomnak ez a járadékokból élő része (amely egyébként jelentős politikai hatalmat is magáénak tudhatott) nem igazán volt érdekelt a technológiai fejlődésben és a hatékonyság növelésében. Úgy tűnik, a mezőgazdaság modernizációja csak akkor mehet végbe, ha a hagyományos struktúrákat radikálisan átalakítják, és vidéken is teret engednek a kapitalista fejlődésnek, mint ahogy tették azt Japánban, Dél-Koreában, Tajvanon, de még a kommunista Kínában is a reformok elején. Sajnos, a mezőgazdaság a reformok óta is mostohagyereknek számít. Csak a legfrissebb tanulmányok (például Mishra, 2020) számolnak be a hozamok és a hatékonyság szignifikáns javulásáról, ami némi optimizmussal tölthet el ugyan bennünket a régóta várt gyors fejlődést illetően, gyors áttörésre azonban nem számíthatunk.

A mezőgazdaság elmaradottsága ugyanakkor nem csak szektorális probléma. Az egyenlőtlenségek több síkon, egymással összefonódó halmazként jelennek meg. Kappadath Parameswara Kannan, illetve Rakesh Raman és Khursheed Ahmad Khan is amellett érvel, hogy valójában nem is agrárkérdésről, hanem a vidék ügyéről van szó. Ott még mindig erősek a függőségi szálak, és a kasztrendszer továbbélése legalább annyira társadalmi, mint gazdasági probléma. Egy olyan rendszerben, ahol mindenkinek megvan a saját helye, amelyet elhagyni, módosítani legtöbbször csak a hagyományos értékrend felrúgásával és a közösség haragjának a kivívásával lehet, nem nagyon nyílik tér a mobilitásra (Kannan, 2020; Raman és Khan, 2020). Márpedig a társadalmi mobilitás, azaz annak a lehetősége, hogy mindenki

kiaknázhassa a benne szunnyadó képességeket, a fejlődés egyik legfőbb záloga, sőt – Amartya Sen (2003) szerint maga a szabadság. Társadalmi mobilitás nélkül a vidék modernizációja sem képzelhető el. A közelmúltban elkezdődött gyorsuló fejlődés hatására egyre többen hagynak fel ugyan a mezőgazdasági tevékenységgel vidéken, ám a társadalmi kötelekeik folytán egyelőre továbbra is a közelben (vagy a közeli nagyvárosokban) keresnek alacsony hozzáadott értékű, ideiglenes munkákat (Abraham, 2020). Nem tapasztalható tehát olyan radikális átalakulás, mint amely például teljesen átformálta a kínai társadalmat a kommunák feloszlata és a háztartás-felelősségi rendszer bevezetése óta. Az indiai vidék átalakítása rendkívül nehéz.

Mindez azonban nem csupán a nehezen szétszakítható vidéki kötelekek miatt alakult így. Kínától eltérően Indiában továbbra sem várják tárt karokkal a gyárak és üzemek a vidékről a városokba áramló milliokat, mégpedig azért nem, mert a munkaerő-igényes feldolgozóipar szívóhatása gyenge. Ennek fő oka mindenekelőtt két – egymással összefüggő – jellegzetességben ragadható meg. Mindkét sajátosság a reformok előtti évtizedek intézményi öröksége, amely sok tekintetben megmaradt a liberalizáció után is. Az egyik ilyen elem a feldolgozóiparnak a továbbra is szembeűnően alacsony hatékonysága, ami egyenes következménye az importhelyettesítés stratégiájának, a világpiactól való elszakadásnak és a védett hazai piacokra fókuszáló termelésnek. A másik elem az igencsak merev munkaerőpiac, amely a korábbi engedélyezési rendszerből és az abból adódó járadékstruktúrából táplálkozik, a fő támogatói és haszonélvezői pedig a jelentős politikai hatalommal bíró szakszervezetek. Az általuk legfontosabbnak tartott cél, a kiváltságok és a kiharcolt magasabb bérek megőrzése nem teszi lehetővé India óriási munkaerő-potenciáljának a hatékonyabb kihasználását, a – leginkább munkaerő-igényes – feldolgozóipari ágazatok dinamikus bővülését, végső soron pedig a modernizáció és az iparosítás kiteljesedését.

Kínával kapcsolatban számtalan tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy a beruházások mértéke messze meghaladja az indokolt mennyiséget, és az elsősorban kormányzati indíttatású grandiózus építkezések csak ideig-óráig képesek fenntartani a gyors gazdasági

növekedést. Kevesebben mutatnak rá viszont arra, hogy az elmúlt évtizedek hatalmas építkezései olyan kiterjedt fizikai infrastruktúrát hoztak létre az országban, amelyről India egyelőre csak álmodhat. E hiány pedig nemcsak a kereskedelmet fogja vissza, de tovább nehezíti a szerkezeti átalakulást, és gyengíti a mobilitást is. Bár India esetében a külkereskedelemből fakadó potenciális előnyök kihasználása elsősorban a kikötőkhöz és a repülőterekhez kapcsolódó létesítmények fejlesztését követeli meg, hosszabb távon talán még azoknál is fontosabb a belső úthálózat fejlesztése. India ugyanis – Kínához hasonlóan – nagy ország, amelynek a fejlődése egy bizonyos ponton túl nem alapozható csak a külkereskedelemre. Pekingtől eltérően Újdelhi az elkövetkező évtizedekben megteheti (és meg is kell tennie), hogy hatalmas összegeket fordít a fizikai infrastruktúra fejlesztésére, mégpedig azért, hogy a hosszú távú, tartós gazdasági növekedés legfőbb zálogát jelentő belső piaci megfelelő ütemben fejlődhessenek. És bár az akadályok egyelőre túl nagynak tűnnek ahhoz, hogy a felzárkózásban olyan messzire jusson, mint ahol most Kína tart, néhány területen azért komoly eredményekkel büszkélkedhet: az utóbbi évtizedben az elektromos áramhoz való hozzáférés – a sok és gyakran hosszas áramkimaradás ellenére is – általánossá vált, még vidéken is elérte a 98 százalékot, miközben 2010-ben még csupán az igények 68 százalékát tette ki. Az írni-olvasni tudók aránya 1991 és 2018 között a felnőtteknél (15 év felettiek) 48-ról 74 százalékra, a fiatalok (15–24 évesek) körében pedig 62-ről 92 százalékra emelkedett.

Utoljára maradt talán a legsúlyosabb probléma, az indiai fejlődés egyenlőtlen jellege. Az a megfigyelés, hogy az utóbbi évtizedek gyors növekedése nem egyenletesen oszlott el a társadalomban, mára már evidenciának számít. Olyan szerzők említik sajnálatos tényként, mint Atul Kohli (2012), Jan Breman (2019) vagy Raju J. Das (2020). Miközben erős érveket sorakoztatnak fel emellett, hogy ez általánosságban is hátráltatja a fejlődést, addig kiemelik, hogy India esetében különös veszélyeket is rejt magában. Egy olyan országban, amely erősen függ az egyre kiszámíthatatlanabb természeti tényezőktől (például a monszontól), a szegények jövedelmi helyzetének alakulása komoly

figyelmet érdemel. Ha például azt látjuk, hogy 1993 és 2019 között a lakosság legszegényebb egy tizedébe tartozók részaránya a megtermelt jövedelemből 3,4-ről 3,1 százalékra, míg a következő tizedé 5,1-ről 4,7 százalékra csökkent, miközben ugyanezen időszak alatt a legfelső 26,7-ről 30,6 százalékra nőtt, biztosak lehetünk benne, hogy a jövedelemelosztás egyre egyenlőtlenebbé válik. További veszélyeket rejt magában az a nyilvánvaló összefüggés is, miszerint a legszegényebbek között jelentős súllyal szerepelnek a hátrányos kasztokhoz tartozók (Mamgain, 2020), valamint azok a kiszolgáltatott milliók, akik továbbra is a helyi pénzkölcsönzőktől vagy nagygazdáktól függenek. Ezek után nem meglepő, hogy az egyenlőtlenség legáltalánosabb mérőszáma, a Gini-index ez idő alatt jelentősen, 4 százalékponttal, 31,7-ről 35,7 százalékra emelkedett az országban. Persze ez még mindig alacsonyabb, mint a 40 százalék feletti kínai érték, de ha a korábban említett, mintegy 15–20 éves lemaradást is figyelembe vesszük, a helyzet sokkal rosszabb. Ha pedig Dél-Koreát vagy Tajvant tekintjük, a különbség még nagyobb, ami még inkább felhívja a figyelmet az egyenlőtlen fejlődés veszélyeire (Imre, 2011).

Zárógondolatok

India gazdasági teljesítménye a reformokat követően számottevően javult. A növekedés átlagosan megközelítette a 6 százalékot, az ország jóval nyitottabbá vált, a szolgáltatás- és szoftverexport révén pedig képes lett komoly bevételekre szert tenni, s ezáltal újraintegrálódni a világgazdaságba. Az elmúlt évtizedben szociális téren is áttörés következett be: lassult a népességnövekedés, csökkent a szegénység, és jelentősen nőtt az írni-olvasni tudók aránya, miközben vidéken is szinte mindenhol elérhetővé vált az elektromos áram. A sikerek mellett azonban komoly szerkezeti problémák és a fejlődést gátló társadalmi béklyók is fennmaradtak, új elemként pedig a fokozódó egyenlőtlenség jelent meg az országban. A tanulmány eddig Indiának az elmúlt évtizedekben felmutatott teljesítményét vizsgálta, és megtörtént az előtte álló legfontosabb kihívások feltérképezése is. Ebben a

zárófejezetben kissé hátralépve, a folyamatokat tágabb perspektívából, hosszabb időtávon szemlélve próbálja felmérni az ország jövőbeli kilátásait és növekedési lehetőségeit. Elsősorban arra keresi a választ, hogy a gazdasági fejlődés elméletei hogyan egyeztethetők össze az indiai úttal, illetve melyek azok a pontok, amelyek megkerülhetetlennek tűnnek a sikeres felzárkózás folytatása érdekében.

A modernizációról, iparosításról és felzárkózásról szóló legtöbb elmélet közös sajátossága, hogy a középpontba az agrárszektor modernizációjának, illetve a hagyományos, premodern társadalmi-intézményi struktúrák lebontásának a szükségességét helyezik. Amíg ugyanis azok nem, vagy csak részlegesen történnek meg, a komparatív előnyöket nyújtó munkaerő-igényes ágazatok dinamikus fejlődése (és valutabevételeket generáló hatása) nem bontakozhat ki megfelelő mértékben. Ha nem elég fejlett a mezőgazdaság, vagy ha olyanok vidéken a társadalmi kötelékek, hogy nem támogatják a változásokat (Moore, 1966), akkor nem képződhet elég fölösleges munkaerő, illetve nem lehet korlátlanul számítani arra a munkaerő-utánpótlásra (Lewis, 1954), amely folyamatosan táplálhatná a munkaerő-igényes ágazatokat. Ennek következtében a bérek nem lesznek elég versenyképesek, az exportoffenzíva pedig elmarad. Indiában a probléma azonban kettős: nemcsak a kínálati oldal miatt elégtelen egyelőre a munkaerő-utánpótlásnak a vidékről a városokba történő áramlása, hanem a keresleti oldal (például a textilipar) olcsó munkaerő iránti igényének a visszafogottsága miatt is. Ez pedig elsősorban az engedélyezési rendszer örökségének és a munkavállalói oldal politikai erejének a következménye. Az is világos azonban, hogy lassanként (különösen az utóbbi tíz évben) alapvető strukturális változások indultak meg, amelyek elsősorban az urbanizáció fellendülését és a mezőgazdasági foglalkoztatottságnak a korábbiaknál határozottabb csökkenését jelentik. Mindez hosszabb távon kedvező lesz az ipari fejlődés felgyorsulása számára.

A társadalmi akadályok közül vitathatatlanul a legsúlyosabb probléma a kasztrendszer továbbélése, azzal párhuzamosan pedig az egyenlőtlenségek fokozódása. A fennálló kötelékek nemcsak a társadalmi mobilitást gátolják, hanem súlyos terhet jelentenek a mezőgazdaság

modernizációját illetően is. A földjüket bérbe adó birtokosok és a pénzkölcsönzők alapvetően nem érdekeltek a modernizációban (azaz a mezőgazdaság kapitalista átalakításában), az ugyanis a függőségek csökkenése révén gyengítené a hatalmukat és a befolyásukat (Harriss, 2013). Frissebb tanulmányok (pl. Mishra, 2020) ugyanakkor arról számolnak be, hogy ha lassan is, de a technológiai fejlődés és az információáramlás hatására a hagyományos függőségi szálak gyengülnek, és gyorsul a piaci viszonyok térnyerése. Bár sok helyütt a hagyományos függőségi szálak gazdasági jellegűvé alakulnak át, a személyes kapcsolatokat felváltó személytelen viszonyok a régóta várt kapitalista fejlődés és átalakulás egyik alapvető feltételének a teljesülését jelentik. Mindezek alapján talán bizakodni lehet abban, hogy végre Indiában is – lassan és fokozatosan ugyan – bekövetkezik az agrárszektor és azzal együtt a vidék modernizációja.

Sok a tennivaló a versenyképesség javítása terén is. A reformok révén India képes volt ismét bekapcsolódni a világgazdaság vérkeringésébe, és egyes szektorokban (kihelyezések, szoftveripar) vezető helyet kivívni magának. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az országot az adottságai és a potenciális versenyelőnyei ennél sokkal többre predestinálják. A nagy tömegben rendelkezésre álló, olcsó munkaereje révén előbb-utóbb a munkaerő-igényes feldolgozóipari ágazatok fel-futását sikerül elérnie, ami több okból is létfontosságú lenne India számára:

- e hatalmas tartalékokkal rendelkező iparágak átvonnák a gazdasági növekedés motorjának a szerepét a szolgáltatásoktól;
- az export bővüléséből származó valutabevételek hozzájárulnának más iparágak (és az egész indiai gazdaság) fejlesztésének a könnyebb finanszírozásához;
- a nemzetközi verseny kényszerei más – például a belső piacra termelő – vállalatok esetében is szükségszerű hatékonyságjavulást eredményeznének. Tágabb perspektívából és hosszabb időhorizonton szemlélve a fejleményeket e területen sem találunk áthághatatlan akadályokat.

A kormányzat részéről a reformok óta megmutatkozó új üzleti szemlélet (Kohli, 2012) megfelelő partnerséget kínál a sikeres kelet-ázsiai gazdaságok követéséhez, végső soron pedig a fejlesztő állam indiai kiépítéséhez. Az engedélyezési rendszer maradványai (köztük az informális – sokszor korrupt – magatartásminták) visszaszorulóban vannak, a fizikai infrastruktúra fejlesztése napirenden van, az ország jelenlegi fejlettségi szintje pedig lehetővé teszi, hogy a megtermelt többlet egyre jelentősebb részét forgassák vissza a gazdaságba.

Összességében tehát Indiának a reformok utáni gazdasági változásáról elmondható, hogy a további gyors fejlődéshez szükséges – megkerülhetetlen – szerkezeti átalakulás megindult, a folyamatok jó irányba haladnak, és bár a legtöbb területen meglehetősen lassúak, optimizmusra adnak okot. A gazdasági növekedés motorjának számító szolgáltatások szerepét előbb-utóbb át fogja venni (át kell, hogy vegye) az olcsó munkaerőn alapuló könnyűipar, amelynek a többletbevételeket generáló hatásai átcsordulnak majd más iparágakra is. Nagy ország lévén, India nem reménykedhet abban, hogy a fejlődése hosszú távon is az exportja bővüléséhez kötődik majd, ám a sikeres exportágazatok példája (és gazdasági teljesítménye) a belső piac fejlődését is magával húzza. Amennyiben az üzleti szféra támogatása továbbra is kiemelt kormányzati cél marad, nem lehet kétséges az sem, hogy a méretgazdaságossági követelményeknek megfelelő legnagyobb indiai vállalatok – a technológiai fejlesztéseik révén – egyre több iparágban válnak nemzetközileg is versenyképesé. Mindez pedig azt vetíti előre, hogy egy sajátos fejlesztő állam alakulhat ki, amely a kelet-ázsiai kis, nyitott gazdaságokétól némileg eltérő módon (a kínaihoz azonban nagyon hasonló formában), hosszabb távon is képes lehet fenntartani az elmúlt 25 évben felgyorsult gazdasági növekedést.

Irodalomjegyzék

Abraham, Vinoj (2020). Structural Change and Rural Households in India. An Analysis of the Nature of Transformation in Their Economic Activities. In Mishra, Nripendra Kishore (szerk.), *Development Challenges of India After Twenty Five Years of Economic Reforms. Inequality, Labour, Employment and Migration* (183–202. o.).

- Amsden, Alice H. (1989). *Asia's Next Giant. South Korea and Late Industrialization*. New York, NY: Oxford University Press.
- Breman, Jan (2019). *Capitalism, Inequality and Labour in India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Das, Raju J. (2021). *The Political Economy of New India. Critical Essays*. London: Routledge.
- Evans, Peter (1995). *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gerschenkron, Alexander (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Harriss, John (2013). Does 'Landlordism' Still Matter? Reflections on Agrarian Change in India. *Journal of Agrarian Change*, 13(3), 351–364.
- Herring, Ronald J. (1999). Embedded Particularism: India's Failed Developmental State. In Woo-Cumings, Meredith (szerk.), *The Developmental State* (306–334. o.).
- Imre Gabriella (2011). India, a lehetőségek földje. In Majoros Pál (szerk.), *Régiók a világgazdaságban* (236–265. o.).
- Johnson, Chalmers A. (1982). *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy. 1925–1975*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kannan, Kappadath Parameswara (2020). Structural Transformation and the Agrarian Question in the Indian Economy: Some Disturbing Concerns from a Labourist Perspective. In Mishra, Nripendra Kishore (szerk.), *Development Challenges of India After Twenty Five Years of Economic Reforms. Inequality, Labour, Employment and Migration* (305–330. o.).
- Kohli, Atul (2004). *State-Directed Development. Political Power and Industrialization in the Global Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kohli, Atul (2012). *Poverty Amid Plenty in the New India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, W. Arthur (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, (22), 139–191.
- Majoros Pál (szerk.) (2004). *Világgazdasági régiók*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- Majoros Pál (szerk.) (2011). *Régiók a világgazdaságban*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- Mamgain, Rajendra P. (2020). Wage Employment, Informality, and Social Networks in Indian Labor Market. In Mishra, Nripendra Kishore (szerk.)

- Development Challenges of India After Twenty Five Years of Economic Reforms. Inequality, Labour, Employment and Migration* (203–224. o.).
- Mishra, Nripendra Kishore (szerk.) (2020). *Development Challenges of India After Twenty Five Years of Economic Reforms. Inequality, Labour, Employment and Migration*. Singapore: Springer.
- Moore, Jr, Barrington (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Raman, Rakesh és Khan, Khursheed Ahmad (2020). Failing Agriculture and Frazzled Farmers. The Inside Story of India's Most Populous States – UP and Maharashtra. In Mishra, Nripendra Kishore (szerk.) *Development Challenges of India After Twenty Five Years of Economic Reforms. Inequality, Labour, Employment and Migration* (331–356. o.).
- Reynolds, Lloyd G. (1985). *Economic Growth in the Third World, 1850–1980*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Sen, Amartya (2003). *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa Kiadó.
- Székely-Doby András (2004). India – az ellentétek országa. In Majoros Pál (szerk.), *Világ gazdasági régiók* (183–200. o.).
- The World Bank* (2022). World Development Indicators. A letöltés ideje: 2022. szeptember 11. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.
- Wade, Robert H. (1990). *Governing the Market. Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Woo-Cumings, Meredith (szerk.) (1999). *The Developmental State*. Ithaca, NY: Cornell University Press.